

Burány Judit¹

A katonai jelzések rendszerezése – 2. rész

Individuális és kollektív megkülönböztető jegyek

Organisation of Military Signals – Part 2

Official or Unofficial, Collective or Individual Distinguishing Marks

Absztrakt

A két részes tanulmány második részében a legösszetettebb jelzescsoportot mutatom be. Olyan kérdésekre keresve a választ, mint például hogyan változtak az ókori katonai tetoválások a modern koriakhoz képest, vagy mutatható-e ki párhuzam a 20. századi hadieszközfestések és tetoválások között?

Kulcsszavak: katonai jelzések, jelvény, rangjelzés, egyenruha, hadieszközfestés, nose art, tetoválás

Abstract

In the second part of the two-part study I'll introduce the most complex marking group, seeking answers for example to such questions as how did the military tattoos of antiquity change compared to those of the modern age, or can parallels be identified between equipment paintjobs and tattoos of the 20th century?

Keywords: military markings, badge, rank insignia, uniform, military equipment painting, nose art, tattoo

¹ Doktori hallgató, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Hadtudományi Doktori Iskola, e-mail: burany.nagy@gmail.com

Bevezetés

Jelen tanulmány a második része a katonai jelzések rendszerezését célzó, nagyobb lélegzetű munkának, amelynek első része a *Hadtudományi Szemlében* jelent meg.²

Kutatási területem a katonai tetoválások vizsgálata. A tetoválás és a harci/katonai tevékenység kapcsolatára az őskortól napjainkig vannak adataink. Már az őskori barlangrajzok harci tevékenységet folytató, vadászó alakjain is látható testfestés vagy tetoválás, amely egyaránt szolgálhatta az álcázást, a vadászat spirituális sikerének biztosítását, valamint a vadász vagy a harcos testi épségének mágikus védelmét. Ezt az elképzelést támasztják alá a törzsi népek körében végzett antropológiai vizsgálatok is.³

A tetoválások által hordozott információk feltárása innovatív, interdiszciplináris ismeretanyaggal gazdagíthatja a védelem társadalomtudományi kérdéseinek területét, amennyiben azokat a megfelelő kontextusba helyezzük és módszeresen elemezzük. A katonai jelzések ókortól a jelenkorig bezáródó rendszerezése részben ezt a célt szolgálja, mivel az elérhető adatok zavarba ejtően ömlesztve, egyben kiszámíthatatlanul bukkannak fel a forrásokban, ezért szükséges egy nagyobb, átfogóbb rendszerbe illeszteni ezt a jelenséget. A jelzések és jelzeshordozók csoportokra osztása, változásuk, fejlődésük nyomon követése támpontot nyújthat a hadtörténettel, logisztikával, infokommunikációval, katonaszociológiával, katonapszichológiával vagy biztonságpolitikával foglalkozó kollégáknak egyaránt.

A kétrészes tanulmány első részében a jóslatok, előjelek, jelszavak, titkos kódok és üzenetek, zászlók, lobogók, fény- és hangjelek jellemzőit és változásait vizsgáltam. Megállapítottam, hogy minél régebbre megyünk vissza az időben, annál több említés esik a jelzésekről, a talált, vonatkozó szövegrészek mintegy 80%-a az ókorból származott. Általában elmondható a hadtudományi művek tükrében, hogy a figyelem az ókortól a modern korba érve az isteni tényezőről először az emberire, majd az emberről a gépekre és a technikai kérdésekre vándorolt. A korábbi számos információ-, illetve jelhordozó variációja és ötlete eltűnt a modern korra, a jelzések – ahol ez megvalósítható – az új technikai találmányok és elektronikus eszközök irányába tendálnak.

Ebből a háttérből kiindulva kifejezetten izgalmas vizsgálni a legszerteágazóbb jelzescsoportot, a hivatalos vagy nem hivatalos, kollektív vagy individuális megkülönböztető jegyeket, amelyekbe a jelvényeket, a rangjelzéseket, az egyenruhákat, a haditechnikai eszközök festéseit és a tetoválásokat sorolom.⁴ Ezen jelzések már első nekifutásra is szorosabban kapcsolódnak az emberi tényezőhöz, mint a korábbi csoportok. Ahogy látni fogjuk, a katonák sokkal inkább megtalálták a jelzescsoporttal személyes kötődésüket a katonaság formális rendszerében, mint a korábbi csoportokkal. A következő kérdésekre fókuszálok:

² BURÁNY 2025.

³ BURENHULT 1995; BALÁZS 1976; ELIADE 2004; OLÁH 1986; HOMPÓ 1989; LHOTE 1977; MAKRA 1988; LONGHENA–ALVA 2002.

⁴ Az álruhák és álcafestések is ebbe a jelzescsoportba sorolhatók – ugyanis az őskortól napjainkig markánsan jelen vannak a katonai jelzések rendszerében –, de terjedelmi okokból úgy döntöttem, ebben a tanulmányban erről nem ejtek szót. E témának viszonylag gazdag a szakirodalma és a tárgyi forrásai, s mindenképp megérdemel egy önálló tanulmányt.

1. Elkülöníthető-e egyértelműen e jelzések üzenetében a formális és informális szándék?
2. A hadieszközfestések a korábbi jelzések „gépesítéseként” értelmezhetők-e?
3. Hogyan változtak az ókori katonai tetoválások a modern koriakhoz képest?
4. Kimutatható-e párhuzam a modern kori hadieszközfestések és tetoválások között?

Források, módszerek

A kétrészes tanulmány elkészítéséhez elsősorban a hadtudósok munkáit elemeztem. Felhasználtam az ókori egyiptomi, mezopotámiai, iráni (perzsa), indiai, kínai, görög és római hadtörténetírók műveit, Niccolò Machiavelli (1469–1527), Giorgio Basta (1544–1607), Raimondo Montecuccoli (1609–1680), Zrínyi Miklós (1620–1664), Hadik András (1710–1790), Antoine-Henri Jomini (1779–1869), Carl von Clausewitz (1780–1831), Forinyák Gyula (1837–1906), Giulio Douhet (1869–1930), Ludwig Alfred von Eimannsberger (1878–1945), Heinz Guderian (1888–1954), Bati Berkó István (1880–1958), John Frederick Charles Fuller (1878–1966), Basil Henry Liddell Hart (1895–1970), Charles de Gaulle (1890–1970), valamint az orosz-szovjet teoretikusok vonatkozó írásait. Ezekben a művekben a jel kifejezést kerestem, annak minden lehetséges megnyilvánulásában. Ezen eredményeket egészítettem ki egyéb szakirodalmi és tárgyi források – fényképek, hadieszközök –, valamint visszaemlékezések, személyes beszámolók elemzésével.

A tanulmány második részében az elsőhöz képest kevésbé tudtam a teoretikusok műveire hagyatkozni, csekély vonatkozó adatot találtam bennük, ezért elsődleges forrássá az online képi adatbázisok és múzeumi gyűjtemények váltak, legfőképpen a Fortepan, a MacArthur Memorial, a JSTOR, a World War Photos és a National WWI Museum and Memorial weboldalak.

A dolgozat végén összegzem a kutatási eredményeket, majd további kutatási kérdéseket fogalmazok meg, amelyek alátámasztják a kérdésben az induktív megközelítési mód hitelességét, s amelyek alapot adhatnak a további, immár deduktív kutatásokhoz a témában.

Jelvények

A jelvények azonosításként, kitüntetésként, rangjelzésként, de hadizsákmányként is funkcionáltak. Az ókori jelvények legjellegzetesebb darabjának, a hadijelvénynek a rómaiaknál elsősorban egy sas (a főisten jelképe) és a császár képmása számított (1. ábra). A római Ammianus Marcellinus (4. század) *Rerum Gestarum*ából tudjuk, hogy a császár hadijelvénye a lándzsa hegyére tűzött sárkány jelvény volt.⁵

⁵ HAHN 1963: 718.

1. ábra: Római hadijelvények: Nero-kori denarius hátlapja 67-ből és Licinius érméjének hátlapja 313-ból
 Forrás: ÚJVÁRI 2015

Taktikosz (i. e. 4. század) megjegyzi, hogy a sasos jelvények bevezetése a hadsereg-szervezés első lépései közé tartozott, „amelynek megőrzése a légiók minden katonájának legszentebb feladatává lett”,⁶ emellett a légiók számokkal lettek ellátva, és kaptak egy-egy megtisztelő melléknevet, még Marius idején (i. e. 2. század). Vegetius (4. század) már arról tájékoztat, hogy az ezeket hordozó katonák neve *aquilifer*⁷ és *imaginarius*⁸ volt, de a *signifer* kifejezést is említi.⁹ Az antik világban a táborok közép-pontját a felállított jelvény jelölte ki. Livius (i. e. 1. század) római történetíró említést tesz az *Egy karthágói vár hadikészlete* című munkájában egy hadizsákmányról, amely 74 arany- és ezüstjelvényt is tartalmazott.¹⁰

A görög zsidó származású Philón (i. e. 1. század) a *Mechanikában* említést tesz a díszjelvények és egyéb jutalmak szerzésének lehetőségéről,¹¹ Polübiosz (i. e. 2. század) pedig leírja *A római hadseregben*, hogy „a vezér hadijelvénye mindig fehér, a többi vörös színű”.¹² Tacitus (1–2. század) említi, hogy a légióik parancsnokait consuli jelvényekkel tüntették ki.¹³

A különféle beosztású kínai katonák jelvényei és egyenruhái jellegéről, helyéről és színéről igen részletes tájékoztatást nyújt Wei Liao (i. e. 4–3. század).¹⁴ Például:

⁶ HAHN 1963: 95.

⁷ *Aquila*, azaz 'sas' és *fero*, azaz 'viszek' szóösszetételből.

⁸ *Imago*, azaz 'képmás' szóból.

⁹ HAHN 1963: 781–782.

¹⁰ HAHN 1963: 528.

¹¹ HAHN 1963: 421.

¹² HAHN 1963: 450.

¹³ HAHN 1963: 702.

¹⁴ TOKAJI – P. SZABÓ 2018: 156–166.

„A hadvezérnek megvannak a különböző jelzőzászlói, a katonáknak megvannak a megkülönböztető jelvényeik. A bal sereg (katonái) a bal vállukon hordják a jelvényeiket, a jobb sereg (katonái) a jobb vállukon hordják a jelvényeiket, a középső sereg (katonái) pedig a mellükön viselik a jelvényeiket. A jelvényekre írják fel, hogy X. Y. katona vagy X. Y. tiszt. Az első öt sorban állók a legnagyobb megbecsülést jelző jelvényüket a fejükön viselik, az utánuk következő sorokban állók pedig fokozatosan szerényebb jelvényeket viseljenek!”¹⁵

Vagy:

„A hetediket úgy nevezik, hogy »az öt jelvény«, s ez arra vonatkozik, hogy (a jelvényekkel) meg kell különböztetni a sorokat, hogy a katonák között ne alakuljon ki felfordulás. A nyolcadikat úgy nevezik, hogy »kiteljesíteni az egységeket«, s ez arra vonatkozik, hogy miközben a különböző egységek egymástól függenek, mégis mindegyiknek megvan a saját helyzete.”¹⁶

A modern korban a hagyományos jelvényekről Carl von Clausewitznél (18–19. század) találunk csak említést, amelynek legfőbb üzenete, hogy ő még ismerte a pusztán diadaljelvények megszerzéséért indított háborútípust.¹⁷ Ezek eszmei értéket képviseltek: „Mivel elvett ágyúk és megejtett foglyok a győzelem megtestesülését jelentik, s a legnagyobb erkölcsi hatást gyakorolják, úgy a hadászat, mint harcászat ütközet rendezésénél, tervezésénél és végrehajtásánál azon vannak, hogy az említett diadaljelvényeket megszerezzék.”¹⁸ Tesz egy kijelentést, amelyben megtalálhatjuk a magyarázatot a jelzescsoport letűnésére is:

„A halottak és sebesültekről szóló jelentések sohasem pontosak, ritkán igazak s a legtöbb esetben szándékosan elferdítvek. Még a diadal jelek száma sem szokott rendszeresen egész biztonsággal közölni, s ha ez a szám nem jelentékeny, a győzelem iránt is kétség merülhet fel. Az erkölcsi erők fogyatkozásának mérve pedig már épen csak a diadaljelek mennyiségéről ítélni lehet meg, ezért a győzelemnek egyedüli valódi bizonyítéka legtöbb esetben: a küzdelem abban hagyása.”¹⁹

Idővel az önmagukban álló hadijelvények eltűntek, mivel a gyorsabb és modernebb seregek számára körülményes lett volna a mozgásuk. A jelvények mérete csökkent, majd önállóan megszűnt létezni. Üzenetértékük azonban megjelent a zászlón, a felszerelési tárgyakon és az egyenruhán, majd a modern hadieszközökön is. A hadiszákmány is már ezeket jelentette, ami végül a hadieszközökben és a fegyverekben fog kicsúcsosodni.

¹⁵ TOKAJI – P. SZABÓ 2018: 161.

¹⁶ TOKAJI – P. SZABÓ 2018: 286.

¹⁷ CLAUSEWITZ 1917: 468.

¹⁸ CLAUSEWITZ 1917: 252.

¹⁹ CLAUSEWITZ 1917: 118.

Egyenruhák

Ahogy olvashattuk az előző pontban, a jelvényeket gyakran az egyenruhákkal együtt említették, ugyanis egy fajtájukat az egyenruhákön tüntették fel. Az egyenruha kezdetleges formában tehát már az ókorban megjelent, de a mai értelemben vett katonai egyenruha történeti előzménye a 15. században keresendő, amikor a testőrgárdák uruk színeit viselték. Eredetileg annyit tett valaki színébe öltözni, hogy hódolatot, tiszteletet fejezzen ki iránta, ám idővel ez elvárassá vált az úr részéről, amikor a szolgálatába fogadott valakit. Az a nézet is elterjedt, hogy az egyenruha fölkelti viselőiben a szolidaritás és a feyelem érzését, amely az egyforma viselet nélkül nem létezne.²⁰

A 18. században bevezetett tömeghadseregeknél a korábbi – közelharcban elegendő – egyszerű csatajелек²¹ már nem voltak elégségesek. Szükségessé vált az egész ruhára kiterjedő jelzés, amely először csapattesti, majd csapat- és feyvernemi szinten is megjelent. Az egyes feyvernemek, csapatnemek, beosztások, rendfokozatok és a szolgálati viszony mind önálló külsőséggel volt jelölve. Ez az egész öltözetre is kiterjedhetett, máskor csak jelzésszerűen jutott kifejezésre. Már nem az egyén, hanem az egyént integráló testület – ezred, zászlóalj stb. – vált hangsúlyossá. Az egyenruhán belül az egyes ruhadarabok és kiegészítők színe, formája, díszítménye egyaránt információhordozóként szolgált.

Ez a változás nem ment zökkenőmentesen az abszolutista birodalmakban, mert sértette a nemzeti és katonai hagyományokat. A Habsburg Birodalomban például a gyöngyszürke alapszínű egyenruházat bevezetésével az ezredtulajdonosi jogokat olyan formaságokra korlátozták, mint a színes hajtókák,²² de a magyar ezredtulajdonosok és tisztek minden eszközzel igyekeztek megkülönböztetni magukat.²³ Bati Berkó István ezredes (20. század) megemlékezik arról, hogy a 18–19. században a magyar huszárezredek nyeregtakarója „skarlátvörös színű, a rendfokozatnak megfelelő széles és pedig a tiszteknél arany, a legénységénél sárga paszománnyal szegélyezett posztóból készült, két hátsó sarkában az uralkodó monogramjával”.²⁴ Magyar tisztí kiváltság volt a párdücbőr kacagány, az arany- vagy ezüstzsinórozás és -gombok, vagy bizonyos anyagok használata is, mint nyestprém, nyusztprem vagy sablé. A szövettölmány a tiszteknek, a bőr a legénységnek járt.²⁵ A magyar huszártisztek és altisztek jellegzetes megkülönböztető jelvénye volt még a bot, a tiszteké fényezett fából, az őrmesteré nádból, a kápláré mogyorófaból készült.²⁶ Oskar Karl Teuber (19. század) tudomása szerint a főhadnagyé gomb nélkül, a kapitányé ólomgombbal, az alezredesé ezüstgombbal lánc nélkül, az ezredesé ezüstgombbal és láncsal, illetve aranygombbal készült.²⁷ A magyar eredetű csákós süveg sem csak egyszerű fejfedő és fejvédő volt, viseltek rajta rangjelzéseket, címereket, zsinórokat, paszományt és láncokat. Fontos része volt a csákórózsa – közepén jellemzően az uralkodó himzett monogramjával – és

²⁰ WERNER 1924: 177–179.

²¹ Zászló, ruhára erősített színes szövettarab, öv, szalag.

²² NAGY-L. 2013: 31.

²³ TEUBER 1895: 17.

²⁴ BATI BERKÓ 1918: 19.

²⁵ TEUBER 1895: 42.

²⁶ BATI BERKÓ 1918: 12.

²⁷ TEUBER 1895: 43.

a tollforgó is. A süvegbe tűzött tölgyágnak és madártollaknak – kócsag, sólyom, sas, daru, gém – szintén megvolt a maguk hierarchiája, ezzel együtt díszként is szolgáltak.²⁸ Ez a magyar példa híven illusztrálja, hogy az abszolutista birodalmak haderőiben milyen változatos hagyományok élhettek egymás mellett, és mennyire lehetetlen vállalkozásnak tűnt az egységesítés a központi hatalomnak. A végső megoldást a technikai fejlődés hozta magával erre a problémára.

A gépesített hadieszközök megjelenésével a rendfokozatok és egyenruhák taglalása már nem jellemző a hadtudományi művekre. Ez a kérdés feltehetően huszadrangúvá vált egy olyan korszakban, ahol pontosan tudták, hogy az fog győzni, aki képes a technikai versenyt megnyerni, a technikai fölényt hosszú távon biztosítani és a lehetőségeit kihasználni. Charles de Gaulle (20. század) szavaival élve:

„Kifejlődtek azok az eszközök és jelek, amelyek lehetővé teszik a katonáknak, hogy eleget tegyen e három követelménynek: védekezni, csapást mérni és mozogni (nevezetesen a védőeszközök, a fegyverek és a szállító eszközök) és amelyeket én általában a háború anyagi elemeinek neveztem, eltekintve összetett harcászati alkalmazásuktól, vagy magától a »harc művészetétől«.”²⁹

Tetoválas és egyéb testmódosítás

Tetoválasról szinte csak az ókori hadtudományi munkákban olvashatunk, holott ez a gyakorlat később sem tűnt el a katonai életből. Az ókori említésekből kiviláglik, hogy funkciója nem különíthető el a már megismert jelzescsoportokétól, kivéve, hogy örökre nyomott hagyott a bőrön. Formális alkalmazása nem szakrális, hanem nagyon is gyakorlatias céllal történt, ami sokat elárul az utókornak a korabeli tulajdonviszonyokról, miszerint az ókori államokban bizonyos társadalmi csoportok teste birtoktárgyként szolgált.

Taktikosznál olvashatjuk a következőt:

„Mikor Hisztiaiosz jelt akart adni Arisztagorasznak az elpártolásra, sehogyan sem tudta ezt biztonságosan másképp közölni (mivel az utakat őrizték és nem volt könnyű észrevétlenül levelet vinni), mint hogy leghűségesebb rabszolgáját lenyíratta, fejbőrét tetováltatta s magánál tartotta, míg haja kinőtt. Ekkor elküldte a szolgát Milétoszba, semmi mást nem parancsolva a tetovált rabszolgának, csak azt, hogy ha megérkezett Milétoszba Arisztagoraszhoz, szólítsa fel, hogy nyírja le és nézze meg a fejét. A tetovált jelek azután megmutatták, mit kell tennie.”³⁰

Vegetius az újoncok római seregben szokásos megjelölése kapcsán említi a tetoválást *A hadtudomány foglalatata* egyik fejezetében (*Mikor kell bélyeggel megjelölni az újoncokat?*):

²⁸ SÁGVÁRI 2010: 58.

²⁹ SZÁVA 1972: 107.

³⁰ HAHN 1963: 357–358.

„A besorozott újoncon pedig nem kell nyomban elvégezni a megbélyegzést a pontozásos bekarcolással, hanem előbb a gyakorlatozásban kell megvizsgálni, hogy kiderüljön: alkalmas-e valóban a nagy feladatra. [...] A bélyeggel megjelölt újoncokat tehát naponkénti gyakorlatoztatással kell bevezetni a fegyverforgatás tudományába!”³¹

Egy másik fejezetben is (*Hogyan szervezik a légiót?*) visszatér a kérdésre: „A katonákat ezután pontozásos bélyeggel látják el, mely a bőrön egész életen át megmarad, majd amikor az anyakönyvbe bevezetik őket, szokás szerint felesküdnék.”³² Érdekes párhuzam, hogy a pontokkal való jelölést a titkosírás kapcsán is említi Taktikosz³³ és Polübiosz.³⁴ Nem tartom kizártnak, hogy van összefüggés a két szokás között. Reális kijelentésnek tűnik, hogy az antik világban az említett tetoválásoknak nem volt pejoratív jelentése.

Más kép bontakozik ki az ókori Kínában: Shang Yang (i. e. 4. század) arról írt a *Shang urának könyvében*, hogy „Akik nem harcolnak halálra szántan, azoknak a városfal tövében ezer ember szeme láttára jelöljék meg az arcát tetoválással, vagy vágják le az orrát!”³⁵ Ezzel egybecseng a Xunzi (i. e. 4–3. század) *Beszélgetések a hadakozásról* című művében olvasható szövegrész:

„És ha az ő népe úgy szeret engem, mint ahogy a szüleit szereti, úgy kedvel engem, mint ahogy a bors és az orchidea illatát kedveli, akkor, ha visszanéz saját urára, az olybá tűnik előtte, mintha tűzben megperzselődött, tetovált arcú bűnöző volna, olybá tűnik előtte, mintha gyűlölt ellensége volna.”³⁶

Sima Qian (i. e. 2–1. század) *Shi Ji*³⁷ című kötetében olvashatunk Shun Binről, aki *A hadviselés törvényei* című munka szerzője, aki, amikor „megérkezett, Pang Juan attól félve, hogy érdemeivel különbnek bizonyul nálánál, féltékenységében azzal büntette, hogy levágatta mindkét lábát, és tetováltatta arcát, el akarta őt rejteni, hogy ne is mutakozzon”.³⁸ Az ókori Kínában a láb térdből levágása és az arc tetoválása a köz-törvényes bűnözőkre kiszabott általános büntetésforma volt.

Ezek voltak a testre írt jelek ókori kollektív, formális említései, viszont a katonai szolgálat elkerülése érdekében már ekkor megjelentek az öncsonkítási kísérletek is, ami önkéntelenül bekerült a katonai jelrendszerbe mint informális, egyéni kezdeményezés, és ami ellen fel kellett lépni hivatalos úton. Ezekről a Római Birodalomból, a 4–6. századból származó katonai vonatkozású rendeletekből tudunk, a *Codex Theodosianus*ból és a *Codex Justinianus*ból: „Akire rábizonyult, hogy a katonai kötelezettségtől menekülve

³¹ HAHN 1963: 760.

³² HAHN 1963: 779.

³³ HAHN 1963: 352–353.

³⁴ HAHN 1963: 464–468.

³⁵ TOKAJI – P. SZABÓ 2018: 467.

³⁶ TOKAJI – P. SZABÓ 2018: 475.

³⁷ A *Shi Ji*ben arról is lehet olvasni, hogy a hunok vezérének sátrába csak akkor léphetet be han (kínai) követ, ha hagyta az arcát feketével tetoválni (SIMA 1997: 95–97). Ez feltehetően nem volt könnyű döntés egy han követ számára saját szokásai miatt.

³⁸ TOKAJI – P. SZABÓ 2018: 399.

ujjainak levágásával öncsonkítást követett el, tette megégetéssel toroltassék meg és földesurát is, aki ezt nem akadályozta meg, súlyos bírság sújtsa.”³⁹ Ezenkívül:

„Aki az aljas ujjcsonkítással kívánja elkerülni a fegyverviselést, ne meneküljön meg attól, amit kerül, hanem e bélyeggel megjelölve viselje a katonáskodás reárákott terhét, ha már a kitüntetését eltolta magától. Magának a tartományi lakosságnak pedig, mely ezeknek az ifjaknak a merényletei következtében gyakorta szenved újoncszolgáltatási szükségben, teljesen szabad választás adassék, úgyhogy a sorozás megejtésének szokásos időpontjában egy éptagú helyett két csonkítottat állítson elő Magasságodnak.”⁴⁰

A későbbi időszakról egyetlen idevonatkozó említést találtam; Montecuccoli (17. század) emlékezik meg egy különös szokásról: „Spanyolországban a katonák lovuk egyik fülét bevágva látják el azt ismertetőjellel, hogy megkülönböztessék. Ha egy ló megdöglik, a katonának a hadbiztosi hivatalban be kell mutatnia a ló [bevágott] fülét, a fejbőrét és a kapitány igazolását.”⁴¹

A modern kori művekben nem esik szó testmódosításokról, holott más forrásokból tudjuk, hogy főleg a tetoválás gyakorlata a katonaság körében továbbra is jelen volt.⁴² Ennek okát már a korábban is megállapított indokban látom: egyrészt másra esett a fókusz, másrészt e jelzések a korábbi jelentéstartalommal – részben – átvándoroltak az emberi bőrről az eszközökre. Az emberi test mindössze egyetlen állomás volt a katonai jelzeshordozók fejlődéstörténetében, és szükségtelennek tartom bizonygatni, hogy mekkora sérülékenységet rejtett magában. Nem volt sokáig helye a formális információhordozók között.

Ahogy egyre inkább kiszorult az emberi test a hivatalos jelzeshordozók közül, a katonák testét érintő tetoválások és egyéb módosítások motivációja megváltozott, már jóval több volt az egyéni, alulról jövő, informális kezdeményezésnél. Ez párhuzamot mutat az emberi jogok fejlődésével, amikor az ember már maga rendelkezhet saját testével. A 20. századba érve ez alól azok a modern kori diktatúrák jelentenek kivételt – a hitleri Németország, a sztálini Szovjetunió vagy egyes harmadik világbeli államok napjainkban –, ahol az emberi élet és az emberi test mint önálló tulajdon pontosan annyit ért, mint az ókori despota államokban, azaz semmit, csupán állami birtoktárgy.

A katonaságon belül szerzett tetoválások motivációja és körülményei olyannyira különböznek az ókori gyökerektől, hogy nem is ezeket, hanem a katonai jelzéseken belül a jelvényeket és az egyenruhákat tekinthetjük elődeiknek. Sőt, a modern kori katonák tetoválásai sokkal inkább kapcsolódnak a modern kori hadieszközfestésekhez, mint az ókori katonák tetoválásaihoz vagy más testmódosításaihoz. A 20. századi történelemben gyakran ugyanazok a jelzések tűnnek föl a hadieszközökön, mint a tetoválásokon, ezért még szó esik lejjebb is a tetoválásokról, a hadieszközfestésekkel együtt tárgyalva.

³⁹ HAHN 1963: 742–743.

⁴⁰ HAHN 1963: 742–743.

⁴¹ MONTECUCCOLI 2019: 251.

⁴² KABDEBO 1917; HARSÁNY 1929; GOROZNEK 1912; LACASSAGNE 1881.

Hadieszközfestések

A légi, vízi és szárazföldi hadieszközökön megjelenésük pillanatától feltűntek a hivatalos és nem hivatalos megkülönböztető jelzések.⁴³ A szárazföldi hadieszközök hivatalos, kollektív jelzései a rendszám és a felségjel, a repülőké a lajstromjel és a felségjel, ám ezek nem mindig jelentek meg a katonai gépeken.⁴⁴ Sőt, a katonai repülőknél mindig is törekedtek arra, hogy a felségjel olvadjon bele a repülő álcafestésébe annak ellenére, hogy ez az egyik alapfeltétele a repülőgép légi alkalmasságának civil és katonai gépeknél egyaránt.

A felségjelzés mutatja, hogy mely államhoz tartozik az eszköz. Repülőknél jellemzően a farkon és a szárnyak alján jelenhet meg, szárazföldi eszközökön a jármű elején, hátulján, tetején és oldalán is. A felségjelzés elhelyezkedésére, méretére, színárnyalatára máig szigorú szabályok vonatkoznak, amelyek – főleg háborús időkben – gyakran változnak.⁴⁵ Például az I. világháborút lezáró békék után korlátozták a vesztesek haderejét, de azok titokban jelzés nélküli repülőket gyűjtöttek be, hazánkat is beleértve. Majd akár egyetlen éjszaka alatt felfesthették a felségjeleket a légierő gépeire, ahogy megszűnt egy-egy korlátozó intézkedés. Hazánkban erre 1938. augusztus 19-én került sor, miután a kisantant a bledi egyezményben elismerte a Magyar Királyság fegyverkezési egyenjogúságát.⁴⁶

Egyedi azonosító kódként szolgál a szárazföldi járműveken a rendszám, a légieken a lajstromjel, amely a járművek törzsén nagy nyomtatott betűkkel van feltüntetve. A repülő lajstromjelének első két betűje ma mindig azt az országot jelöli, ahol a gép nyilvántartásba került. Ezután kötőjel következik, majd három vagy négy karakter (szám vagy betű), ami magát a repülőgépet azonosítja. A számokat általában kisebb repülőgépek (motoros vitorlázók, vitorlázórepülő) kapják, a betűket pedig a motoros repülőgépek és a helikopterek. Hogy pontosan milyen szám vagy betű szerepel a lajstromjelben, azt a típus határozza meg.⁴⁷

A repülők kapcsán beszélhetünk fejlődéstörténetről, mivel 1914 előtt a polgári repülőgépeken sem alkalmaztak hivatalos jelölést. Ekkor többnyire a készítő neve és a gép sorszáma tűnt fel, de egyedi festések is tetten érhetők, mint például jelmondatok (2. ábra).

⁴³ E tanulmányban a szárazföldi és a légi eszközökre koncentrálok területi terjedelmi okból.

⁴⁴ A repülőgépek megkülönböztető jegyei bonyolultabbak, mint a szárazföldi eszközöké, mivel polgári és civil változatot különböztetünk meg.

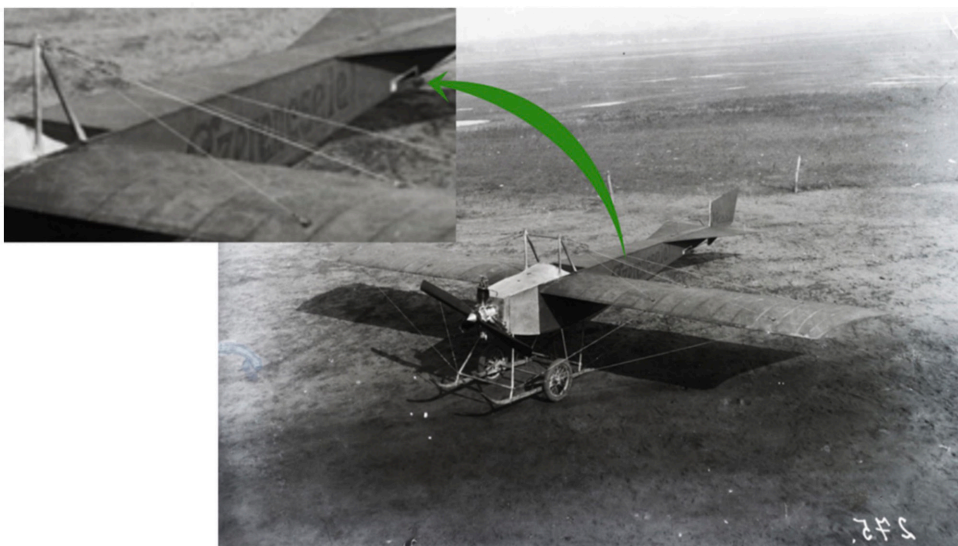
⁴⁵ Duna Menti Katonai Hagományőrző Egyesület [é. n.]; 15/2021. (VIII. 11.) HM rendelet; SÍPOS 1997.

⁴⁶ KOVÁCS 2017.

⁴⁷ Német Dániel főtörzsőrmesternek, az NKE hallgatójának szóbeli közlése.

A „Kolbányi Typ V” repülőgép, amellyel Takács Sándor pilóta lezuhant 1912-ben (Fortepan / Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum / Archívum / Negatívtár / Wéber Károlyné gyűjteménye. Leltári jelzet: 262)

Kvasz András monoplánja Rákosmezőn, oldalán jelszava: „Szerencse le”, 1912 (Fortepan / Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum / Archívum / Negatívtár / Wéber Károlyné gyűjteménye. Leltári jelzet: 275)

2. ábra: Megkülönböztető jelzések polgári repülőgépeken 1914 előtt

Forrás: a szerző szerkesztése

Tény, hogy az ekkori tetoválásokon is előszeretettel tüntettek fel neveket vagy jelmondatokat (3. ábra), de egyértelműen még nem jelenthető ki, hogy a tetoválások hatottak-e a hadieszközfestésekre, vagy fordítva. Inkább mindkét esetben e díszítésmód eredetében érdemes keresni a közös pontot. Leopold Goroznek (1912) arra a megállapításra jutott, hogy a tetoválások ihletforrása lehet személyes vagy populáris eredetű. Személyes egy saját életúthoz köthető dátum, a szerelmes vagy saját gyermek neve, monogramja, a saját foglalkozás jelképe, populáris ellenben egy képes újság, divatlap, könyv, cigarettásdoboz, levelezőlap, hirdetés vagy akár a faliszőnyegek mintája, szlogenje, egy éppen népszerű termék, esetleg vallásos jelkép.⁴⁸ Ezek a minták kerültek be később az első tetoválók gyűjtőfüzetjeibe, aminek következtében terjedni kezdtek Nyugat-Európában és Amerikában.

3. ábra: Francia szövegtetoválások a 19. század végén és a 20. század elején

Forrás: a szerző szerkesztése

1919-ben tartották meg az első konferenciát a repülők egységesítése céljából, megalkotva az egybetűs országjelöléseket. 1929-re ugrásszerűen megnőtt a szükséglet a nemzetközi jelölésekre, így az addigi egybetűs rendszert kétbetűsre változtatták. Magyarország először a H betűt alkalmazta, majd a HA jelzés honosodott meg.⁴⁹

A lajstromjel tehát nem individuális megkülönböztető jelzés, hanem kollektív, hivatalos előírás, mégis, a tulajdonosok szinte azonnal megpróbálták egyedivé formálni a lajstromjelet, általa egyéniséget adni gépeiknek (4. ábra).

⁴⁸ GOROZNEK 1912.

⁴⁹ Ma a légierőnél nem használatos a HA előtag, ez a civil gépek sajátja.

4. ábra: Klemm Kl 35B típusú repülőgépek a Bécsi úti vámháznál az OMIH-csillagtúra alkalmával. A HA-MIS gépen Szabados József repülésoktató

Forrás: Fortepan/Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum/Archívum/Negatívár/Szabados József gyűjteménye, Leltári jelzet: 1644

Ennek legikonikusabb példája Horthy Miklós kormányzó saját használatára szánt repülőgépe, amely 1936 szeptemberében állt szolgálatba Magyarországon. A Junkers Ju 52/3m típusú repülőgép a HA-DUR beszélő lajstromjellel került nyilvántartásba, ráadásul függőleges vezérsíkján tölgy- és babérág keretezte magyar kiscímer díszelgett, amelyet szintén felfestettek, az I. világháború legkiválóbb magyar ászpilótájáról, Kiss József hadnagyról kapta.⁵¹ Horthy gépén tehát szemléletesen keveredtek a hivatalos, kollektív és a nem hivatalos, individuális megkülönböztető jegyek (5. ábra).

5. ábra: A HA-DUR

Forrás: <https://home.mit.bme.hu/~tade/ac-pict/Hung-AF/pre-1945/Ju-52/Hadur.jpg>

⁵⁰ A címer máig szerepel a magyar hadieszközökön.

⁵¹ SOM 2018: 133.

A HA-DUR-hoz hasonlóan kiemelkedő gépe a korszaknak a *Justice for Hungary*⁵² – farkán szintén a lombággal körbevett címerrel –, amellyel Endresz György és Magyar Sándor 1931-ben az Atlanti-óceánt rekordidő alatt repülte át (6. ábra).

A „Justice for Hungary”
Detroitban, Szalay Emil, Magyar
Sándor, Endresz György

6. ábra: A *Justice for Hungary*

Forrás: a szerző szerkesztése MISZLAI 2020 alapján

Itt világitanék rá első ízben arra a problémára, amely gordiuszi csomóként kardvágásért kiált, és amely azt fogja eredményezni, hogy ez a tanulmány nem szolgál majd egyértelmű szabályokkal a kollektív-individuális, formális-informális hadieszközfestések és tetoválások terén. Nem könnyű ugyanis eldönteni, hogy ez a beszédes név kollektív vagy egyéni jelzéseként értelmezhető-e, habár csak ezt az egy gépet nevezték így, és az magántulajdonban volt. Magyar Sándor maga sem titkolta, hogy az óceánátrepülést a magyar revízió ügyének szolgálatába törekedett állítani, ami olyannyira nem individuális

⁵² Igazságot Magyarországnak. Lord Rothermere, az angol *Daily Mail* újságkiszern elnökének javaslatára kapta a repülőgép ezt a nevet.

szándékot tükröz, hogy egy közel negyedszázados korszak épült erre a hitvallásra a magyar történelemben.⁵³ És akkor a rajta látható címerről még nem is ejtettünk szót.

Mind a hadieszközfestéseknél, mind a tetoválásoknál perdöntő a körülmények és a motiváció vizsgálata, hogy megértsük, mikor beszélünk kollektív, hivatalos, mikor egyéni, informális motívumról. Ennek szemléltetésére stílusosan a magyar címet hívom segítségül.

Államjelvény mivolta miatt ez máig az egyik legelterjedtebb motívum a dísz- és használati tárgyakon, polgári és katonai szférában egyaránt. De még egy ilyen egyértelmű ábránál is a jelképérték mélysége és miértje a körülményektől függ. Formális díszítőmotívumból informális jellé is átlényegülhet. Ha a mindennapi, megszokott viselkedés valamiért természetellenessé válik, az ahhoz kötődő jelek üzenetértéke is változik.⁵⁴ Amint egy hivatalos jelzéshez személyes történet és érzelmek kapcsolódnak, vagy amint megváltozik a kulturális környezet, amelyben a jelkép feltűnik, a jelzés átlényegülhet hivatalosból nem hivatalossá, kollektívból individuálissá, vagy fordítva.

A magyar címer felségjelvényből vagy államjelvényből a személyes honvágy és az otthon jelképévé vált az I. és II. világháború katonái körében,⁵⁵ emiatt tűnik fel a fronton vagy hadifogság alatt készített katonai emléktárgyakon,⁵⁶ de tetoválásokon is (7. ábra).⁵⁷ Ezzel párhuzamosan, amint már említettem, a két világháború között és a II. világháború alatt az ország talpra állását, hitét és revíziós törekvéseit is jelképezte. Tehát egyszerre jelent meg mint formális és kollektív, illetve informális és individuális jel.

7. ábra: A magyar címer mint díszítőelem

Forrás: a szerző szerkesztése

⁵³ MISZLAI 2020.

⁵⁴ BURÁNY 2022.

⁵⁵ KÜRTI 2004.

⁵⁶ KÜRTI 2004.

⁵⁷ BURÁNY 2022, 2024.

Pollack Mihály tér, a háttérben a Magyar Nemzeti Múzeum hátoldala
1956 (Fortepan / Kurutz Márton)

Tenczer Vilmos 1957-ben készült tetoválása (Botos: 2014)

Üllői út – Kisfaludy utca sarok,
1956 (Fortepan / Nagy Gyula)

T34, 1956 (Fortepan / Klausz Ádám)

T34/85 típusú harckocsi, 1956
(Fortepan / Pesti Srác2)

8. ábra: A magyar címer szerepe 1956-ban
Forrás: a szerző szerkesztése

Az 1956-os forradalom és szabadságharc során a felkelők szemében a szabadság, a lázadás a Szovjetunió-ellenességnek és a Rákosi-diktatúrával szembeni fellépésnek a szimbólumává vált. A szovjetektől zsákmányolt tankokról a vörös csillag lekaparása, átfestése magyar címerre, illetve az ekkor készült címertetoválások már szintén nem hivatalos jeleknek tekinthetők, de kollektívek és individuálisak is egyszerre. Tenczer Vilmos forradalmár például a címertetoválását 15 évesen szerezte 1957-ben a Markó utcai fegyházban, amiért félholtra verték. Miután 3 évet töltött javítóintézetben, szeretne volna megvalósítani álmát, hogy profi bokszoó lehessen. Edzője válaszában egész nemzedékének tragédiája kísért: „Ha a címer felé varratsz egy vörös csillagot, engedünk versenyezni!”⁵⁸ (8. ábra).

A kusza összefonódások mellett szerencsére néhány tisztán felfejthető szálát is kihúzzhatunk az ábrák hátterének gordiuszi csomójából. Segítségükkel könnyebb lesz értelmezni a továbbiakban bemutatandó emblémákat.

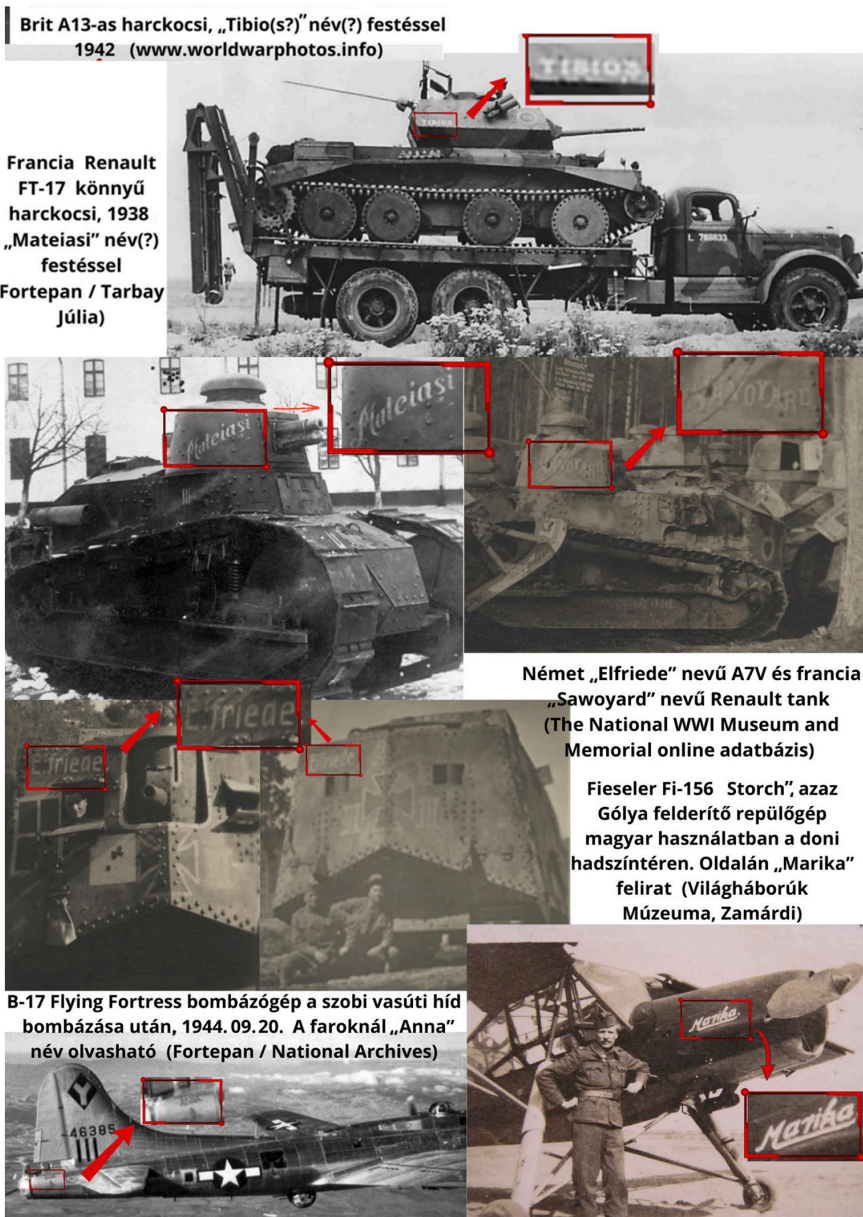
A legkönnyebb dolgunk meglátásom szerint a női vagy férfinevekkel van, amelyekhez jó eséllyel személyes érzelmek fűzhetők a tulajdonost vagy a használót. Máig szállóige a katonák körében, hogy a feleség után a szeretett hadieszköz az első, sőt, van, hogy a feleség a második. A női név ezt a különleges kapcsolatot, gondoskodást fejezi ki. Ez légi és szárazföldi hadieszközökön egyaránt megtalálható az évtizedtől függetlenül (9. ábra).

Egy fokkal talányosabb, ha mitológiai karakterektől vagy allegorikus személyekről keresztelik el a hadieszközöket, vagy ilyen ábrát festenek rájuk. Ez is jellemző lehet bármely haderőnem járműveire, illetve, ahogy feljebb írtam, a tetoválásmotívumoknak is kedvelt témája (10. ábra). Ennek lehetséges okára és más motívumok népszerűségére is rávilágít Dömötör Csaba 2020-ban megjelent tanulmánya, amelyben összegyűjtötte és tematizálta a természet – állat- és növényvilág – ihlette autoemblémákat. Ő is említi a mitológiai teremtmények csoportját, sőt, meglepően sok kategória visszaköszön mind a tetoválásokon, mind a hadieszközökön.⁵⁹

- Az örökzöld növényből font koszorú mint a hervadhatatlan érdemek jutalma.
- A szárnyak és a madarak a sebességet, a függetlenséget, a kitérőt, az aerodinamikus szépséget, a funkcionalitást, a jövőbe vetett hitet, a kreativitást, a küldetéstudatot, a vitalitást, az újdonság iránti nyitottságot, az emberi nagyratörés vágyát, a félelem leküzdését, a kíváncsiságot szimbolizálják, és azt a gondolatot, hogy az emberi találékony csodákra képes. A sashoz és a vándorsólyomhoz kiemelten a bátorságot, a határozottságot, az erőt, a nagyságot és a gyorsaságot szokás társítani.
- A ragadozók – vadász-készségük és intelligenciájuk miatt – az irányítási készség, az uralom, a magabiztosság és a hatalom jelképei. Tradicionális megjelenésük üzenete a minőség, a megbízhatóság, a hosszú élettartam.
- A mitológiai lények, mint az isteni hatalom jelképei, fékezhetlenséget, erőt és újjászületést sugallnak.
- A kérődzők a vadság, a zabolátlan ősérő, a fáradhatatlanság, a méltóságjeltség, a fenség és az érettség szimbólumai. Jelképezik az idő periodicitását, a megújulást, a jóságot, a kiforrottságot, a férfiaságot, a keleti népeknél a jólétet és a hosszú életet.
- A csúszómászók, hüllők valamilyen kiemelt tulajdonságra utalnak, például kiváló manőverezés.

⁵⁸ BOTOS 2014.

⁵⁹ DÖMÖTÖR 2020.

9. ábra: Női vagy férfinévvel jelölt hadieszközök a világháborúk idejéből

Forrás: a szerző szerkesztése

Dömötör tehát olyan jelképértékük alapján osztotta fel az autóemlékműveket, amelyek valamilyen módon kötődnek egy autó ideális jellemzőihez vagy ahhoz, ahogy egy-egy

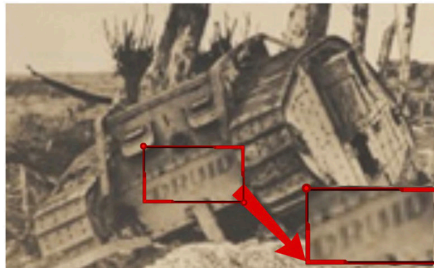
vezető vagy gépjármű-tulajdonos önmagát szeretné látni. Ez hatványozottan igaz, ha a státuszfogyasztás kategóriájába eső luxusmárkáról van szó, amelyet nem városi, hanem extrém körülmények közé terveztek.

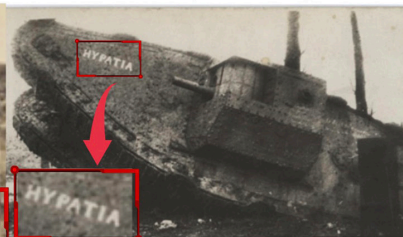
Amerikai Consolidated B-24 Liberator bombázó az almaszfűzői olajfinomító. Oldalán „Fertile Mirtle” felirat, amely „Termékeny mirtuszként” fordítható. Ez egy szleng a termékeny nőkre, valószínűleg metafora a repülő hatékonyságára, 1944. 08.09. (Fortepan / National Archives)

Brit Mark IV 2701-es tank „Druida” elnevezéssel. A D zászlóaljhoz tartozott, pilótája, DJ Salmon hadnagy harc közben árokba fordult, és egy közvetlen találattól megsebesült, 1917. 10. 04. (The National WWI Museum and Memorial Online adatbázis)

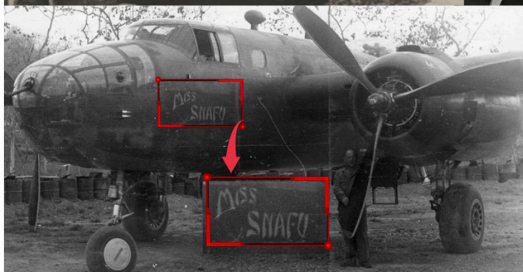
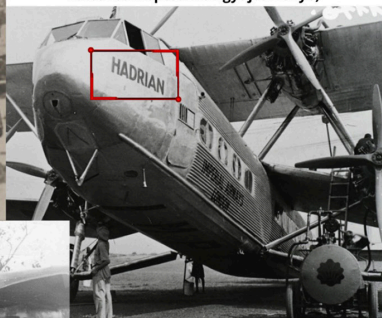
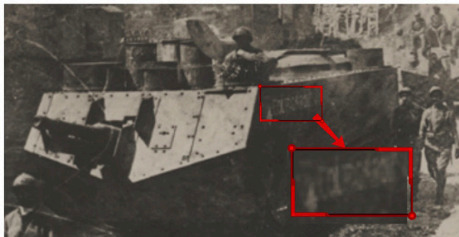
Brit Mark Tank „Hypatia” elnevezéssel. Hypatia egyiptomi hellenisztikus filozófus, matematikus és csillagász volt, a történelem egyik első ismert női polihisztorja (The National WWI Museum and Memorial Online adatbázis)

Francia tank „Loupgarou”, azaz „Farkasember” felirattal (The National WWI Museum and Memorial Online adatbázis)

Handley-Page H.P. 42/45 típusú angol 4 motoros repülőgép „Hadrian” felirattal. Mátyásföld, 1929 (Fortepan / Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum / Archivum / Negatív táár / Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnok gyűjteménye)

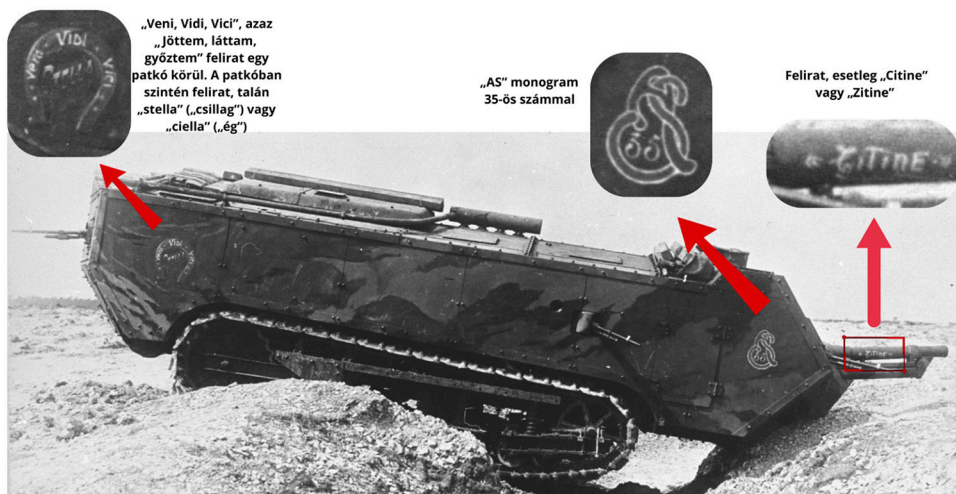
„Miss Snafu” nevű B-25 amerikai bombázó, 1943. „A SNAFU” angol mozaikszó, jelentése „Situation Normal: All Fucked Up” („A helyzet normális: teljesen elk...va”). A második világháborús amerikai katonai szlengből került át a köznyelvbe (https://www.macarthurmemorial.org)

10. ábra: Mitológiai vagy allegorikus neveket viselő hadieszközök a világháborúk idejéből

Forrás: a szerző szerkesztése

Elsőre meglepett az eredmény, hogy a szárazföldi eszközökön csak elvétve találtam a kutatás során figurális, egyedi festéseket (11. ábra). Ezekon jobbára a feliratok dominálnak, ám ha alkalmaztak is olyat, azok inkább kisebb, egyszerűbben megrajzolható alakzatok, felségjelek vagy csapatjelvények voltak, ez utóbbiról lejjebb még szót ejtek. Egy rögtönzött kerekasztal-beszélgetés keretében tiszt ismerőseim felvilágosítottak, hogy a szárazföldi erőknél mindig szigorúbb szabályok korlátozták az egyéni kezdeményezéseket, mint a légierőnél.⁶⁰ Sőt, egyikük azt is felvetette,⁶¹ hogy mivel a szárazföldön inkább jellemző a közvetlen konfliktus, mint a levegőben, ott jobban át kellett gondolni, milyen a hadieszköz megjelenése, sem érzélgős, sem komolytalan ábra nem kerülhetett rá.

Feltételezésem szerint könnyebb is a repülőhöz egyénileg kötődni, hiszen mind a környezet, mind az a tényező, hogy a pilóta egyedül vezeti a gépet, hamarabb támaszt valamiféle űrt az emberben, amit ki kell tölteni olyan rendhagyó életterben, mint a honvédség vagy egy háború.

„Veni, Vidi, Vici”, azaz „Jöttem, láttam, győztem” felirat egy patkó körül. A patkóban szintén felirat, talán „stella” („csillag”) vagy „ciella” („ég”)

„AS” monogram 35-ös számmal

Felirat, esetleg „Citine” vagy „Zitine”

11. ábra: Első világháborús francia Saint-Chamond-tank, kezdetleges figurális ábrákkal

Forrás: <https://tankmuseum.org/wp-content/uploads/2017/05/3258-F6-Saint-Chamond.jpg>

Azt is érdemes pontosítani, hogy egy hadieszközfestés minél inkább kollektív, hivatalos és egy bizonyos funkciót vagy feladatrendszert lát el, annál egyszerűbb és személytelenebb, ez lehet csík, kör, számok vagy betűk.⁶²

Jó példa a D-napi invázió, ahol a szövetséges repülők fekete-fehér inváziós csíkokat⁶³ kaptak pár nappal a művelet megkezdése előtt, hogy a baráti repülők tüzét elkerüljék, illetve a szövetséges repülőgépek légvédelmi ágyúkkal felszerelt hajói ne tegyenek bennük kárt (12. ábra). Az inváziós csíkokat az akkori légi főparancsnok, Sir Trafford

⁶⁰ Csapó László őrnagy, Kulich Balázs őrnagy és Kovács Dávid őrnagy, az NKE hallgatóinak szóbeli közlése.

⁶¹ Kovács Dávid őrnagy szóbeli közlése.

⁶² Német Dániel főtörzsőrmesternek, az NKE hallgatójának szóbeli közlése.

⁶³ IFF, azaz *identification, friend or foe*.

Leigh-Mallory tervezte és hagyta jóvá, 1944. május 17-én véglegesítették. Mindössze 20 nap állt a szövetséges légierők rendelkezésére, hogy megkapják a jelölések alkalmazásának specifikációit, majd alkalmazzák azokat a különböző típusú repülőgépekre.⁶⁴ Ebben az esetben az esztétika nem is lehetett szempont.

12. ábra: Inváziós csíkok festése a D-nap előtt egy Spitfire típusú gépre

Forrás: <https://www.raf.mod.uk/our-organisation/stations/raf-boulmer/news/air-command-and-control-for-d-day/>

Ugyanez az elv a katonai tetoválások kapcsán is fellelhető, e téren viszont egyeznek az adatok az ókortól a modern korig. Utóbbira példa, hogy az SS fegyveres ágai, a Verfügungstruppen és az SS Totenkopf tagjai 1935-től a bal felkarjukra, a belső hajlítózomra, a hónalj és a könyök közti részre Rh-faktor nélküli vércsoportjuk betűjelét viselték (A, B, O vagy AB), lásd a 13. ábrán. Ez a tetoválási mód Ernst-Robert Grawitz és Heinrich Himmler tervei alapján született meg. Helyének kiválasztását komoly elemzőmunka előzte meg. Az I. világháborús sebesülési és veszteséglisták kiértékelése után választották ki, mert a statisztika szerint itt tapasztalták a legkevesebb csonkolásos sérülést. Ez az 1 × 1 cm-es (vagy kisebb) minta lehetővé tette a vércsoport gyors azonosítását a sebesülés utáni vérátömlesztéskor, ezzel biztosítva a túlélést, illetve bizonyos fokon az azonosítást. A hazai *Orvosi Hetilap* 1944-ben felvetette ennek a gyakorlatnak az átvételét.⁶⁵

⁶⁴ DEMERLY 2019.

⁶⁵ BURÁNY 2024: 98–99.

13. ábra: Vércsoport-tetoválás az SS-nél

Forrás: BURÁNY 2023: 99

E tények tisztázása után érdemes belevágnunk a századjelvények taglalásába, amelyek egyfajta átmenetet képeznek a formális és informális jelek között, és ismételten gyakran vezetnek majd a határ elmosódásához.

Mivel a katonai repülőgépeket nem lajstromozták, csak egyszerű számok alapján különböztették meg, fontossá vált a századjelvények használata. Ezek a megkülönböztető jelzések a talált források alapján is inkább a légierőnél voltak számottevők, mint a szárazföldinél. Az adott ország légereje döntötte el, van-e a gépen egyedi minta, vagy nincs. Egyes országok légerejénél csak a vezérrepülőgép kapott különleges, kiemelkedő festést, hogy megkülönböztethessék a légi csatákban. Ehhez társultak a különféle kommunikációs jelek: „A századparancsnok a század közepén repültek, az osztályparancsnok a középső század vezető gépében foglalt helyet. Az osztályparancsnokok jelvényét viselő »vezérgépéből« vezette jelekkel alosztályait.”⁶⁶

A II. világháború idejére egyfajta kultusz alakult ki a légierő megkülönböztető jegyei körül mind a civilek, mind a pilóták körében, ami minden nemzetnél tetten érhető. Ez megítélésem szerint összefügg azzal, hogy a repülőgép mint hadieszköz kulcsfontosságúvá lépett elő a két világháború közti időszakban, egyöntetűen vallották a teoretikusok, hogy a közeljövő háborúiban új, döntő haderőnemként lép majd színre:

„Kedvező és célszerű leszállóhelyek telepítése, minél nagyobb számban a legmodernebb bemérő és irányjelző rendszerek kialakítása, amelyek már napjainkban is függetlenítik a polgári légiforgalmat az időjárástól, ködtől és éjszakától, valamint egy egész sor egyéb technikai vívmány mind-mind olyan fellendülést biztosítottak az utóbbi időben a légiközlekedés terén, hogy már példázzák a további rohamos tempójú fejlődés mértékét is.”⁶⁷

A festés ekkorra már zömmel kiterjedt az egész századra vagy rajra. Ez az egységen belüli összetartást és büszkeséget jelentette, de a pszichológiai hadviselés és a félelmeteltetés szándéka is tetten érhető általa, ilyen volt a nemzetközileg elterjedt cápa, sas, darázs, farkas vagy egyéb félelmetes „arcok” megjelenése a gépek orrán (14. ábra).

⁶⁶ DOUHET 1971: 62.

⁶⁷ DOUHET 1971: 27.

**Martin B-26C-45-MO
Marauder típusú közepes
bombázógép, 1944
(Forrás: Fortepan /
National Archives)**

**Hon-Bum B-25 Planes.
Ismeretlen csapat vagy
a Sharpe 37
repülőszázad
(Thomas Sharpe
Collection)
(Forrás:**

**[https://www.macarthur
memorial.org/](https://www.macarthur
memorial.org/))**

14. ábra: Cápa és sas a repülőgépek „arcán”

Forrás: a szerző szerkesztése

Mielőtt határozottan állítanánk, hogy formális, kollektív jelzésekről beszélünk, érdemes belegondolnunk, hogy ezek a jelzések nem nagy tömegeknek, hanem egy szűk, válogatott csoportnak szólnak, akikre a kívülállók felnéznek, közéjük vágyanak. Akaratlanul is átszövik a csoportt közösen átélt, személyes történeteit. Természetes, hogy mélyebb érzelmi kötődést és üzenetértéket jelentenek a csoporttagok számára, mint más kollektív jelzések, így gyakran avanszálódnak vagy fejlődnek individuális, informális jelekké.⁶⁸

A hazai századjelvények legnépszerűbbjei a Puma és a Dongó század voltak, de a Teve, Ludas Matyi, Isten Nyila, Fekete Macska, Somogyi Bicskások, Káro Ász vagy Kőr Ász⁶⁹ is említést érdemel (15. ábra).⁷⁰ A nagyméretű Puma-jelvényt vitéz belényesi Heppes Aladár főhadnagy, elsőtiszt ötlete alapján Baráth László szakaszvezető rajzolta meg. Ez volt az egyetlen jelvény, amely nem a századhoz, hanem Heppes főhadnaghoz kötődött, így áthelyezésekor vitte magával a jelvényt is.⁷¹

⁶⁸ Katonákkal folytatott beszélgetésekből tudom, hogy a csapatjelzéseket a csapattagok magukra tetováltatták, illetve tetováltatják, ám ez egy másik, készülő dolgozatom tárgya.

⁶⁹ A francia kártya színeinek ászlapjai, mint csapatjelölés, nemzetközileg általános. Az I. világháborútól kezdve rendre feltűnik a szárazföldi és légi hadieszközökön.

⁷⁰ Tarr Péter történész, a zamárdi Világháborúk Múzeuma vezetőjének szóbeli közlése.

⁷¹ Kovács 2017.

A Puma vadászrepülő század jelvénye

A „Kőrász” vadászrepülő század V-210 oldaljelű Fiat Cr. 42-ese (www.haboru-muveszete.hu)

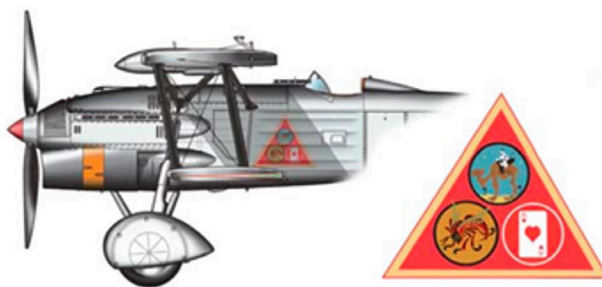
Horthy István, a Dongó század kötelékében Héja V-421-es gépében (Elter 2020)

Ju-86, Isten Nyíla repülőszázad (www.repulomuzeum.hu)

15. ábra: A magyar repülőszázad jelvényei

Forrás: a szerző szerkesztése

A magyar légierőnél a II. világháború során a vezérgép kiemelt szerepet kapott, az 1.1 és 1.2 vadászosztály osztályparancsnoki gépeire – olasz mintára – a 1. vadászrezred 2. osztályának mindhárom századjelvényét felfestették, háromszögbe foglalva jelent meg oldalán a kőrász, a dongó és a teve embléma (16. ábra). A századjelvények alakulhattak is menet közben. A kecskeméti Teve század például 1936–1940 között CR-32-eseken repült, utána átfegyverezték 42-esekre, egyúttal századjelvényt is váltottak. Az addigi tevét ábrázoló oldalfestés helyére a 42-eseken Mátyásföldön a Szent György-jelvény került.

16. ábra: Az 1.2 vadászosztály osztályparancsnoki gépe

Forrás: Kovács 2017: 52

A német *Luftwaffe* század és raj emblémái egyszerre zavarba ejtően komolytalanok és karizmatikusak, ahogy azt elvárnánk egy *Lebensraumot*⁷² vizionáló felsőbbrendű faj légierijétől. A kutatómunka során megfogalmazódott bennem, hogy olyan szövevényes

⁷² Németül életteret jelent.

és nagy lélegzetű adathalmaz rajzolódik ki a témában, amivel csak egy vérbeli, téma-specifikus fanatikusan vehetné fel a versenyt. Még a források sem egységesek arra nézve, hogy egy-egy képen kollektív vagy individuális jel látható-e. Felmerül a kérdés, egyáltalán elvárhatjuk-e, hogy egyszer átlássuk, rendszerezzük ezt a jelhalmazt. Ezek a festések alapvetően alulról jövő kezdeményezések voltak, a hirtelen impulzusok, a szájhagyomány, a másolás vagy a kikapcsolódás, feltöltődés vágya szülte őket, egy rendhagyó élethelyzetben (17. ábra).

17. ábra: Luftwaffe-emblémák

Forrás: a szerző szerkesztése

Konkrét példaként említhető Hubert Kroech, a Luftwaffe hadnagyának Messerschmitt Bf 109E1 (Fehér 1) gépe, amelyen a pikkász rajjelvény mellett Kroech személyes emblémája, a cylinder is feltűnik, vagy Adolf Galland ászpilóta Mickey egeres gépe (18. ábra). Galland más különégeiről is ismert volt, előszeretettel ült a pilótafülkében úszónadrágban, miközben szivarozott vagy pipázott.⁷³

⁷³ BJORKMAN 2016.

Hubert Kroech „Fehér 1” gépével, rajta a pikk ás rajfestés és az egyedi cylinder festés. Mannheim, Németország, 1939 (www.pinterest.com)

Adolf Galland Mickey egeres Messerschmitt Bf 109-es gépe (https://1.bp.blogspot.com/)

18. ábra: Hubert Kroech és Adolf Galland gépeikkel

Forrás: a szerző szerkesztése

De még ezek a személyesként jegyzett minták sem tekinthetők kétségkívül egyedinek, mert országon kívül és belül egyaránt feltűnhettek hasonló kivitelezésben, csapatjelvényként vagy egyedi festésként, akár évtizedekkel korábban is (19. ábra).

19. ábra: Edward Rickenbacker amerikai ászpilóta SPAD XIII-ával, rajta a 94. repülőszázad jelvénye, a cylinder karikában, Franciaország, 1918

Forrás: Tag Archives: 94th Aero Squadron 2025

Igazán egyedinek és személyesnek éppen az ellenfél oldaláról találtam biztos példát: James Archibald Findlay MacLachlan, a Royal Air Force vadászpilótájának karja 1941-ben egy bevetés során olyan súlyosan roncsolódott, hogy amputálták, de még abban az évben művégtaggal visszatért a hivatásához. Ekkor az általa használt Hawker Hurricane Mk. IIc BD983/JX-Q oldalára festett egy emblémát, amely egy bal kart ábrázol, amelyen egy löveg halad át, és az ujjak V jelet mutatnak.⁷⁴ Ez jó eséllyel nem a V, mint *victory*, azaz győzelem jele,⁷⁵ hanem ugyanaz az üzenet, amit MacLachlan a középső ujjával jelez (20. ábra). A történészek által vitatott angol íjászhagyomány szerint az 1415-ös agincourt-i ütközet előtt fenyegetőztek azzal a franciák, hogy levágják a fogságba esett angol íjások ujját, hogy azok ne lőhessenek. A győztes csata után V. Henrik angol király katonái kárörvendően jelezték középső, más történet szerint középső és mutatóujjakkal, hogy nem sikerült a francia terv.⁷⁶

⁷⁴ The Battle of Britain London Monument [é. n.].

⁷⁵ Amit tényérellel kifelé, nem kézháttal szokás mutatni.

⁷⁶ MARINOV 2010.

20. ábra: MacLachlan és fekete Hawker Hurricane Mk. IIC éjszakai vadászgépe, a JX-Q, 1941

Forrás: Imperial War Museums, CH4015 4700-16

Minden jel arra utal, hogy az individuális, informális repülőfestések terén az amerikaiak jártak élen a korszakban. A jelenség külön nevet is kapott: *nose art* vagy orrművészet. Az USA légierőjének individuális megkülönböztető jelzései szellemes jelmondatokból, találó női, ritkábban férfinevekből, női alakokból, rajzfilmfigurákból és héroszokból álltak össze. Jellemzően nem csupán egy-egy odavetett ábra vagy felirat, hanem egy teljes kompozíció állt össze a festett alakokból és szövegekből (21. ábra), amelyek gyakran mutattak párhuzamot a korszak divatos tetovált ábráival, mint például madarak, csillagok, dobókockák vagy *pin-up* stílusú nőalakok.

21. ábra: Amerikai nose art a II. világháború idején

Forrás: www.macarthurmemorial.org, www.airplanes-online.com

Tulajdonképpen ugyanazok a témák köszönnek vissza a II. világháborús hadieszköz-festéseken és tetoválásokon, mint amelyek már az 1800-as évek második felében is megjelentek, de a stílus és a kivitelezés határozottan eltér, leginkább egyfajta korlenyomatként értelmezhetők.

Művészi értelemben a 20. század közepére már minden felületen igényesebbek, kidolgozottabbak az amerikai motívumok, önálló művészeti alkotásként tekinthetünk rájuk. Ez nem meglepő, hiszen a tetoválásalonok tárt kapukkal várták vendégeiket – elektromos tetoválógépekkel felszerelten –, a tetoválómester ekkor már külön szakmaként jegyzett, amely művelőjének megélhetést biztosít a nyugati államokban.⁷⁷ A *nose artokat* is szolgálati idejüket töltő hivatásos vagy amatőr művészek készítették, fizetségért cserébe. A korszak egyik legismertebb művésze Don Allen, aki a Cleveland Institute of Art-on végzett.⁷⁸

Az USA ebben volt kétségtelenül élenjáró, ez különbözteti meg igazán festett hadieszközeit a többi államtól. Itt már határozottan ki merem jelteni, hogy az amerikai tetoválások kedvelt témái és stílusa került át a hadieszközökre, mivel a New York-i Samuel F. O'Reilly 1891-ben szabadalmaztatta az első elektromos tetoválógépet,⁷⁹ így mire kirobbant a II. világháború, már igazán hitelesen és igényesen lehetett visszaadni a vágyott díszítőmintákat – és azok üzenetét – bőrrajzok formájában (22. ábra). Adta magát, hogy a pilóták ezeket átvigyék az újonnan berobbant sztárhaderőnem gépeire is mint testük kiterjesztésére. Talán nem patetikus túlzás azt állítani, hogy ebben a jelenségben az amerikai álom és a szabadság földje ideológiája is testet öltött, erős erkölcsi kapaszkodót is adva a halállal farkasszemet néző katonáknak.

A *nose artnak* az vetett véget, ami életre hívta: a technikai fejlődés. Az első lépés a Lockheed YF-12 Blackbird vadász-elfogó kísérleti repülőgép-prototípus megjelenése volt (23. ábra), amelynek fejlesztése titokban kezdődött az 1950-es években, hidegháborús hangulatban. A sebességre és a lopakodási képességre helyezték a hangsúlyt, első kísérleti repülését 1963-ban hajtották végre.⁸⁰ Ennek egyik újabb fejlesztésére, az SR-71-re már sötét radarabszorbens-festék került,⁸¹ amely alapjául szolgált a további fejlesztéseknek is. Jó eséllyel ez nem volt összeegyeztethető a *nose art* hagyományával.⁸²

⁷⁷ Magyarországon az első legális szalonok, professzionális eszközök és az első elismert tetoválóművészek csak a rendszer-váltás után jelentek meg.

⁷⁸ The Official Site of the 4th Fighter Group – World War II. Meet The Artists.

⁷⁹ VARJU 2023.

⁸⁰ RITSICK 2020.

⁸¹ RYAN 2021.

⁸² Csapó László őrnagy, NKE-s hallgató szóbeli közlése.

22. ábra: USA-beli tengerészek az 1930–1940-es években

Forrás: a szerző szerkesztése

23. ábra: YF-12 Blackbird és YF-12 Blackbird festés közben

Forrás: RITSICK 2020; RYAN 2018

Következtetések

Kutatásaim alapján a 19–20. század fordulójára a korábbi jelvények és az egyenruhákön vagy felszerelési tárgyakon megjelenő rendfokozatjelzések és egyéb megkülönböztető jegyek egyszerűsödtek vagy eltűntek, ám az ezt életre hívó szándék átöröklődött a hadieszközfestésekre és a tetoválásokra. Ezek kettéváltak hivatalos és nem hivatalos ágra.

Hivatalos, ha a jel hordási kötelezettsége felülről érkező utasításként jelenik meg, mint álcafestés, rendszám, lajstromjel vagy felségjelzés esetén. Az egyedi jelzések a technikai fejlődés és a funkcionalitás előtérbe kerülése miatt kiszorultak a formális katonai jelzések közül, ám az a töretlen igény, ami a katonák lelkében jelentkezett a 18. századi tömeghadseregek megjelenésével, az informális katonai jelzésekben ölt testet. A nem hivatalos jelzések alulról jövő, személyes természetű kezdeményezés formájában terjedtek, mint az egyedi megkülönböztető jegyek, illetve a raj- és századjelvények. Utóbbi csúcspontjának a *nose art* tekinthető az amerikai repülőkön a II. világháború idején. Figurális, feltűnő, akár esztétikus ábrázolásmód, komplexebb, személyesebb mondanivaló, gyakran egész *credo*⁸³ jellemzi ezt a jelzescsoportot.

A hivatalos jelölések továbbviszik az ókori katonai tetoválások jellegzetességeit – egyszerűség, funkcionalitás, nonfigurativitás –, ami a modern kori diktatúrákban is tetten érhető. Ezzel kapcsolatban megfigyelhető, hogy a test katonaság általi, hivatalos felhasználása az ókori birodalmakban és a modern kori totális államokban hasonlóságot mutat.

Az ókori katonai tetoválások csak technikailag tekinthetők a modern katonai tetoválások gyökereinek, szellemi értelemben inkább a jelvények és az egyenruhák információértékét viszik tovább, amely információ a hadieszközfestésekben is felfedezhető. Mondanivalójuk és kivitelezésük hasonlóan kötetlen és személyes. Ennek oka az I. világháború idején a tetoválások és hadieszközfestések közös forrásában keresendő, mint például képeslapok vagy újsághirdetések, de a II. világháború idejére már az eredetileg tetovált ábrák kerültek át a hadieszközökre mint a katonák kiterjesztett énjére.

Az individuális jelzések lehetnek kollektívák vagy egyéniek attól függően, hogy egy csapat által használt közös jelképről beszélünk, vagy egyetlen ember személyes vonatkozású szimbólumáról. A nem hivatalos, egyedi minták motivációja szerteágazó, nem is mindig ismert, és az sem mindig egyértelmű, hogy csoportos vagy egyedi mintáról van-e szó az adott ábrázoláson.

Az azonban egyértelműen körvonalazódik, hogy érdemes az informális katonai jelzéseket napjainkig felgöngyölíteni, hogy belsős információkat nyerhessünk a katonák szervezeti kultúrával és hivatással kapcsolatos attitűdjéről mind nemzeti, mind nemzetközi vonatkozásban, elég csak a bajtársi tetoválásokra,⁸⁴ a *challenge coinokra* vagy a *morale patchekre*⁸⁵ gondolni.

⁸³ Hitvallás, életfilozófia.

⁸⁴ BURÁNY 2024.

⁸⁵ A *morale patch* egyfajta hímmzett, gumiból vagy PVC-ből készült felvarró, amely jellemzően játékosabb vagy tiszteletlenebb, mint a katonai egyenruhán található szabványos felvarrók. Gyakran buta szlogeneket, rajzfilmfigurákat vagy belső vicceket tartalmaznak, amelyek célja az őket viselő csoport moráljának növelése. ZABALDO 2023.

Összefoglalás

Kétrészes, a katonai jelzések rendszerezésére irányuló tanulmányom jelenlegi, második részében a jelvények, rangjelzések, egyenruhák, hadieszközfestések és tetoválások jellemzőit és változásait vizsgáltam. Elsődleges forrásként a hadtudományi művek mellett online képi adatbázisok szolgáltak.

Minél régebbre megyünk vissza az időben, annál több említés esik a jelzések vizsgált csoportjairól, illetve a modern kor felé haladva már a jelzésekkel kapcsolatban is rendre a technika fejlődésére és a gépesítés jelenségére kerül a hangsúly. Ezzel párhuzamosan tetten érhető a katonák egyéni jelenlétének vágya, szemben a növekvő létszámmal és a fokozódó uniformizálással.

Ez napjainkban is töretlen, sőt, nemzeti vagy nemzetközi szinten összekovácsolja a különböző háttérből érkezett, jellemzően önkéntes és professzionális katonákat.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány megszületéséhez nyújtott segítségért, iránymutatásért, ötletekért szeretnék köszönetet mondani konzulensemnek, dr. Horváth Csaba CSc. nyugalmazott ezredesnek, egyetemi oktatónak, dr. Négyesi Lajos PhD ezredesnek, egyetemi oktatónak, dr. Krajnc Zoltán PhD ezredesnek, egyetemi oktatónak, dr. Baczoni Tamás PhD őrnagynak, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum munkatársának, Tarr Péter történésznek, a zamárdi Világháborúk Múzeuma vezetőjének, Német Dániel főtörzsőrmesternek, az NKE hallgatójának, Csapó László őrnagynak, az NKE hallgatójának, Kulich Balázs őrnagynak, az NKE hallgatójának és Kovács Dávid őrnagynak, az NKE hallgatójának.

Felhasznált irodalom

15/2021. (VIII. 11.) HM rendelet a katonai jelképekről és jelzésekről, valamint a Magyar Honvédséghez köthető megjelölésekről és használatuk engedélyezéséről. Online: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a2100015.hm>

BALÁZS Dénes (1976): *Pápua Új-Guinea*. Budapest: Gondolat Kiadó.

BATI BERKÓ István (1918): *A magyar huszárság története*. Budapest: Liptsey Kálmán Könyvkiadóhivatala.

BJORKMAN, James (2016): Adolf Galland: Backbone of the Luftwaffe. *World War II in Pictures*, 2016. április 12. Online: <https://worldwartwo.filmsinspector.com/2016/04/adolf-galland-backbone-of-luftwaffe.html>

BOTOS Tamás (2014): Egy 56-os tetkó eddig sosem látott története. *444.hu*, 2014. október 23. Online: <https://444.hu/kepek/2014/10/23/egy-56-os-tetko-eddig-sosem-latott-tortenete>

BURÁNY Judit Rita (2022): „Szíves” – A legférfiasabb magyar tetoválás. In MOLNÁR Dániel – MOLNÁR Dóra – NAGY Adrián Szilárd (szerk.): *XXV. Tavasz Szél Konferencia 2022 Tanulmánykötet III*. Budapest: Doktoranduszok Országos Szövetsége, 303–330.

- BURÁNY Judit (2024): A tetoválás szerepe a harci stressz csökkentésében. In GÖCZE István (szerk.): *A hadtudomány aktuális kérdései 2023*. Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó, 89–123. Online: https://doi.org/10.36250/01207_07
- BURÁNY Judit (2025): A katonai jelzések rendszerezése – 1. rész. Jóslatok, előjelek. Jelszavak, titkos kódok és üzenetek. Zászlók, lobogók. Fény- és hangjelek. *Hadtudományi Szemle*, 18(3), 83–106. Online: <https://doi.org/10.32563/hsz.2025.3.5>
- BURENHULT, Göran szerk. (1995): *A kökori világ. Vadászó-gyűjtögetők és a korai földművelők*. Budapest: Officina Nova – Magyar Könyvklub.
- CLAUSEWITZ, Carl von (1917): *A háborúról*. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt.
- DEMERLY, Tom (2019): On This Day in 1944, Invasion Stripes Became the Markings That Saved Allied Lives. *The Aviationist*, 2019. június 6. Online: <https://theaviationist.com/2019/06/06/invasion-stripes-became-the-markings-that-saved-allied-lives/>
- DOUHET, Giulio (1971): *A légiuralom*. Budapest: Zrínyi Miklós Katonai Akadémia.
- DÖMÖTÖR Csaba (2020): Autóemblémák az állatvilágból. *Multidiszciplináris Tudományok*, 10(1), 167–177. Online: <https://doi.org/10.35925/j.multi.2020.1.20>
- Duna Menti Katonai Hagyományörző Egyesület [é. n.]: *A gépjármű, „páncélgépjármű” és repülő eszközök felségjelzései az 1942–1990 időszakban*. Online: <https://www.dihha.hu/honvedsegi-felsegjelzesek-1942-1990-kozott/>
- ELIADE, Mircea (2004): *Kovácsok és alkímisták*. Budapest: Cartaphilus Kiadó.
- ELTER Tamás (2020): Lezuhanása előtt két nappal a nációk lehallgatták a háborúból való kilépésről beszélő Horthy Istvánt. *Origo*, 2020. augusztus 21. Online: <https://www.origo.hu/tudomany/2020/08/horthy-kormanyzo-ketszer-is-elajult-a-keleti-frontrol-erkezett-tragikus-hir-hallatan>
- GOROZNEK, Leopold (1912): *Über Tätowierung bei Soldaten*. Königsberg: Kümmel.
- HAHN István szerk. (1963): *A hadművészet ókori klasszikusai*. Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó.
- HARSÁNY Zsolt szerk. (1929): *A műveltség útja II*. Budapest: Tolnai Nyomdai Műintézet és Kiadóvállalat.
- HOMPÓ Éva (1989): „Daganatra köpöly, sátánra ráolvasás”. Munkamegosztás és rangsor a hagyományos amara gyógyításban. In BABULKA Péter – BORSÁNYI László – GRZYNAEUS Tamás (szerk.): *Síppal, dobbal...* Budapest: Mezőgazdasági Kiadó, 57–71.
- KABDEBO Oszkár (1917): Bőrbe vésett emlékek. *Érdekes Újság*, (34), 25–27.
- KOVÁCS Béla (2017): Ezüst szárnyak – A Magyar Királyi Honvéd Légió ezüst festésű FIAT CR–32-es vadászrepülőgépei. *Haditechnika*, 51(1), 48–53. Online: <https://doi.org/10.23713/HT.51.1.10>
- KÜRTI László (2004): A Nagy Háború vizuális kultúrája. In HORVÁTH Miklós (szerk.): *A Nagy Háború másik arca: a lövészárkok hétköznapijai*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 35–45.
- LACASSAGNE, Alexandre (1881): *Les tatouages: étude anthropologique et médico-légale*. Paris: J. B. Baillière et fils. Online: <https://doi.org/10.3406/linly.1881.11456>
- LHOTE, Henri (1977): *Sziklafestmények a Szaharában*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- LONGHENA, Maria – ALVA, Walter (2002): *Az ősi Peru. Az Andok kultúrái, az inkák birodalma*. Budapest: Officina '96 Kiadó.
- MAKRA Sándor (1988): *A mágia*. Budapest: Magvető Kiadó.
- MARINOV Iván (2010): Honnan ered és mit jelent a feltartott középső ujj? *Urban Legends*, 2010. május 29. Online: <https://www.urbanlegends.hu/2010/05/feltartott-kozepso-ujj-jelentese-fuck/>

- The Official Site of the 4th Fighter Group – World War II. Meet The Artists. Online: <http://www.4thfightergroupassociation.org/nose-art-gallery.html>
- MISZLAI Zsolt (2020): Trianon utóélete I. – a „Justice for Hungary” óceánrepülése. *A Szent István Király Múzeum blogja*, 2020. június 2. Online: <https://szikmblog.wordpress.com/2020/06/02/trianon-utoelete-i-a-justice-for-hungary-oceanrepulese/>
- MONTECUCCOLI, Raimondo (2019): *A magyarországi török háborúkról*. Budapest: Dialóg Campus Kiadó.
- NAGY-L. István (2013): *A császári-királyi hadsereg 1765–1815. Szervezettörténet és létszámviszonyok*. Pápa: Gróf Eszterházy Károly Múzeum.
- OLÁH Tamás szerk. (1986): *Fejezetek a szexualitás történetéből*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- RIES, Karl (1976): *Photo Collection Luftwaffe Embleme 1935–1945*. Mainz: Verlag Dieter Hoffmann.
- RITSICK, Colin (2020): Lockheed YF-12 Blackbird Fighter-Interceptor. *Military Machine*, 2020. január 1. Online: <https://militarymachine.com/lockheed-yf-12/>
- RYAN, Matthew (2021): The Distinct Differences between The A-12 And SR-71. *World War Wings*, 2021. december 23. Online: <https://worldwarwings.com/the-distinct-differences-between-the-a-12-and-sr-71/>
- SÁGVÁRI György (2010): *Magyar uniformisok a honfoglalástól napjainkig*. Budapest: Kossuth Kiadó – Hadtörténeti Intézet és Múzeum.
- SIMA, Qian (1997): *A hunok legkorábbi története. A Shi Ji 110. kötete*. Budapest: Magyar Ház Kiadó.
- SIPOS Péter főszerk. (1997): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs*. Budapest: PETIT REAL Könyvkiadó. Online: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyarorszag-a-masodik-vilaghaboruban-lexikon-a-zs-F062E/SOM>
- Krisztián (2018): A magyar állami vezetők hivatalos légiútjait megvalósító szervezetek 1950–1989. In: PARÁDI József (szerk.): *Ünnepi parergák Boda József 65. születésnapja tiszteletére*. Budapest: Szemere Bertalan Magyar Rendvédelem-történeti Tudományos Társaság, 133–144. Online: <https://doi.org/10.31626/HU-EISSN2560094X.IV.TOM.133-144.p>
- SZÁVA Péter szerk. (1971): *Szemelvények a burzsóá teoretikusok műveiből 2. A páncélos háború elméletének képviselői. Eimannsberger, Guderian*. Budapest: Zrínyi Miklós Katonai Akadémia.
- SZÁVA Péter szerk. (1972): *Szemelvények a burzsóá teoretikusok műveiből 3. A páncélos háború elméletének képviselői. Liddell Hart, Fuller, de Gaulle*. Budapest: Zrínyi Miklós Katonai Akadémia.
- Tag Archives: 94th Aero Squadron (2025): *This Day in Aviation*. 2025. szeptember 25. Online: <https://www.thisdayinaviation.com/tag/94th-aero-squadron/>
- TEUBER, Oscar (1895): *Die österreichische Armee: von 1700 bis 1867*. Wien: Berté.
- The Battle of Britain London Monument [é. n.]: *The Airmen's Stories – F/Lt. J. A. F. MacLachlan*. Online: <https://www.bbm.org.uk/airmen/MacLachlanJAF.htm>
- TOKAJI Zsolt – P. SZABÓ Sándor szerk. (2018): *A kínai hadtudomány klasszikusai*. Budapest: Dialóg Campus Kiadó.
- ÚJVÁRI Edit (2015): „E jelben győzni fogsz!” Egy ókeresztény jelkép a római birodalmi politikában. *JEL-KÉP-TÉR*, 2015. szeptember 7. Online: <http://www.jgypk.hu/jelkepter/e-jelben-gyozni-fogsz-egy-okereszteny-jelkep-a-romai-birodalmi-politikaban/>

VARJU Gábor (2023): A tetoválás eltávolítás szövődményei. *Bőrgyógyászati és Venerológiai Szemle*, 99(6), 452–460. <https://doi.org/10.7188/bvsz.2023.99.6.1>

WERNER, Sombart (1924): *Háború és kapitalizmus*. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt.

ZABALDO, Jared (2023): What is a Morale Patch? Everything You Need to Know. *USAMM*, 2023. október 24. Online: <https://www.usamm.com/blogs/news/morale-patch>